

Valtiokäsitys osana Hruštšovin kauden uudistustavoitteita

J u k k a R e n k a m a

Tämän artikkelin tavoitteena on ensiksi kyseenalaistaa yksioikoisia käsityksiä 1950- ja 1960-lukujen taitteen neuvostoliittolaisesta marxismileninismistä pelkkänä vallassa olleen eliitin etuja ajaneena propagandana (näistä käsityksistä ks. Renkama 2006, 47-49). Toisena päämääränä on avata uutta näkökulmaa ideologiatutkimukseen seuraamalla lähinnä arkistolähteiden¹ avulla sitä konkreettista prosessia, jonka lopputuloksena proletariaatin diktatuuri² korvattiin koko kansan valtion käsitteellä Neuvostoliiton Kommunistisen Puolueen (NKP) vuonna 1961 julkaistussa ohjelmassa. Kolmanneksi tarkoituksena on täydentää kuvaa Otto Ville Kuusisen³ perinnöstä. Hänen poliittinen ajattelunsa käsiteltävänä aikakautena 1957–1961 sekä hänen tuellaan vaikuttaneen, rajoitettuja sosialistisia uudistuksia ajaneiden NKP:n teoretikkojen näkemykset muodostavat artikkelin ytimen. Tarkempia tutkimuskysymyksiä ovat seuraavat: mitä tavoitteita edellä mainittu puolueen uudistusmielinen siipi proletariaatin diktatuurin hylkäämisellä ajoi? Miksi ja millaisin väittämin NKP:n vanhoilliset ideologit vastustivat valtiokäsitteen muutosta? Kuinka vuonna 1961 julkaistun puolueohjelman valtiokäsitystä koskevaan muotoiluun päädyttiin? Ideologian määrittelen tässä yhteiskuntakehitystä analysoivaksi ajatusrakennelmaksi, jolla

voidaan joko ajaa tai vastustaa käytännöllistä poliittista muutosta.

Proletariaatin diktatuurin hylkääminen oli NKP:n keskuskomitean ensimmäinen sihteeri (1953–1964) ja pääministeri (1958–1964) Nikita Hruštšovin kauden kenties tärkein sisäpolitiikkaa koskeva teoreettinen uudistus, mikä on luonnollisesti huomioitu länsimaisissa neuvostoliittolaista marxismi-leninismiä käsittelevissä teoksissa (ks. esim. Evans 1993, 93-94). Toisaalta viime vuosiin asti kyseisen uudistuksen syntymisestä ja monisyisistä tavoitteista on ollut julkisuudessa tarjolla ei-tieteellistä, anekdoottimaista muistelmätietoa (lähinnä Burlatski 1988, 23-24, 124-131). Vasta äskettäin asiasta on saatu tutkimustietoa (Taubman 2003, 510-511; Žuravljov 2003; Renkama 2003 & 2006).

Missio

NKP:n pääsihteeri (1922–1953) ja pääministeri (1941–1953) Josif Stalinin maaliskuussa 1953 tapahtunutta kuolemaa välittömästi seurannut ajanjakso osoitti, kuinka osassa neuvostajohtoa hyväksyttiin poliittisten muutosten tarve. Hetki ei kuitenkaan suosinut rohkeampia uudistajia, kuten sisäministeri (komissaari) (1938–1946, 1953) Lavrenti Berijan ja uuden pääministeri (1953–1955) Georgi Malenkovin kohtalot osoittavat. Reformi-innokkuus muodostui päinvastoin poliittiseksi taakaksi, jota kilpailijat saattoivat käyttää hyväkseen. Jälkikäteen arvioituna niin valtapoliittisesti kuin ideologisesti merkittävä käänne ajoittui kesään 1955, jolloin Hruštšov ajoi menestyksekkäästi läpi suunnitelman lämmittää Stalinin aikana katkenneet suhteet Jugoslaviaan.

Suunnanmuutos sysäsi ulkoministeri (komissaari) (1939–1949, 1953–1956) Vjatšeslav Molotovin konservatiiviryhmän paitsioon ja kertoi valmiudesta huomattaviin ideologisiin uudelleenarviointeihin. Kreml oli valmis tunnustamaan pääministeri (1945–1953) ja presidentti (1953–1980) Josip Broz Titon johdolla luodun itsehallintososialismin aidoksi marxilais-leniniläiseksi järjestelmäksi. Samalla NKP tuli myöntäneeksi palvotun Stalinin erehtyvyyden ja sen, että hänen luomalleen systeemille oli olemassa legitiimi – joskaan ei välttämättä yhtä pätevä – vaihtoehto. (Renkama 2006, 120–125.) Titon kanssa neuvoteltuun sopimukseen sisältyi kuitenkin aikapommi, sillä asiakirja ei muodollisesti rajannut tasaveroisuuteen ja riippumattomuuteen perustuvia suhteita pelkästään allekirjoittajamaita koskeviksi (ks. NKP 1955). Itäeurooppalaiset reformikommunistit saattoivat tulkita – ja tekivätkin niin – sopimuksen periaatteet yleispäteviksi: niitä tuli soveltaa myös heidän maidensa ja Moskovon välisiin suhteisiin (ks. esim. Nagy 1956, 12–18, 30).

Hruštšovin XX puoluekokouksessa helmikuussa 1956 pitämän ”salaisen puheen” oli määrä vahvistaa Stalinin jälkeisen puolueen legitimitettä, mutta rohkea veto kääntyi osittain itseään vastaan. Ensimmäinen sihteerilähestyi edeltäjänsä valtakautta sängen epäanalyttisesti: paljolti yksilökeskeisestä näkökulmasta ja negatioiden kautta. Neuvostososialismin peruspilarit kuten yksipuoluejärjestelmä ja suunnitelmatalous hän rajasi arvostelun yläpuolelle. Jäi epäselväksi, mitkä yhteiskuntaelämän alueet olivat vielä ”henkilökultin” tahrattavia sekä mihin suuntaan järjestelmää tuli kehittää ja missä aikataulussa (puheen analyysi, ks. esim. Renkama 2006, 125–131; puheen taustoista ja vastaanotosta ks. Aksjutin 1999). Osalle kommunisteista Hruštšov oli syyllistynyt ”pyhäinhäväistykseen” tai vähintään omahyvyyteen ja varomattomuuteen. Toisille esiintyminen tarjosi perustan rajoitetuille uudistuksille. Kolmansille puhe näyttäytyi signaalina mahdollisuudesta edetä uudistuksissa huomattavasti pidemmälle kuin mitä puoluejohtaja salli. Viimeksimainittu

linja tuli voimakkaasti esiin eräissä Itä-Euroopan maissa, kuten Puolassa ja Unkarissa, muttei saavuttanut tarkasteluajanjaksona merkittävää jalansijaa Neuvostoliitossa. Kamppailu kahden ensimmäisen suuntauksen välillä tuli puolestaan leimaamaan NKP:n sisäistä kehitystä, eikä ideologinen eliitti muodostanut tästä poikkeusta. Kaikkea kolmea suuntausta yhdisti kuitenkin näkemys, jonka mukaan Stalinin puolijulkinen tuomitseminen oli muodostanut poliittisen tyhjiön. Se piti täyttää.

Uudistusteoreetikot käärivät hihansa

Tarve uudistaa ideologiaa oli tullut selvästi esiin Hruštšovin pitämässä keskuskomitean toimintaselostuksessa XX puoluekokouksessa. Tehtävä tulitisiin toteuttamaan kolmella rintamalla: oli laadittava uusi puoluehistoria, oppikirja marxismi-leninismistä, ja ennen kaikkea korvattava vuodelta 1919 peräisin ollut puolueohjelma. On merkillepantavaa, ettei työryhmille annettu nähtävästi aluksi mitään selkeitä linjoja tai aikatauluja lukuun ottamatta ohjelmaa, jonka oli määrä olla valmis seuraavaan sääntömääräiseen puoluekokoukseen mennessä (Renkama 2006, 126; NKP 1956a). Ainakin kirjaprojektien vetäjillä oli sen vuoksi tiettyä itsenäisyyttä niin kirjoittajaryhmän kokoonpanon kuin työn suunnan suhteen. Tosin poliittisen soveliaisuuden rajat oli pidettävä mielessä. (Arbatov 2000.)

Nimellä *Marxismien-leninismien perusteet* vuonna 1959 ilmestynyt oppikirja (Kuusinen 1959) jäi Kuusisen merkittävimmäksi julkiseksi panokseksi Stalinin jälkeisen ideologian uudistamisessa. Keskuskomitea antoi päätöksen teoksen laatimisesta elokuussa 1956 (Ševelev 1999, 163). Kirjoitustyö lähti siten käyntiin ristiriitaisessa poliittisessa tilanteessa. Yhtäältä Neuvostoliiton sisällä konservatiivit vahvistivat asemiaan, mikä näkyi kesäkuussa annetussa keskuskomitean päätöslauselmassa ”Yksilökultista ja sen seurausten voittamisesta”, jossa Stalinin ”saavutuksia” kiiteltiin ja vähäteltiin hänen ”virheidensä” merkitystä (NKP 1956b). Poliittiset repressiot

voimistuivat laannuttuaan hetkeksi vuosikymmenen puolivälin suojasään aikana (ks. esim. Renkama 2006, 127-129). Jäi epäselväksi, olisiko kyseessä tilapäinen taantuma vai alkusoitto laajemmalle paluulle terrorimenetelmiin. Vettä myllyyn tarjosi ”salaisen puheen” inspiroima liikehdintä Itä-Euroopassa. Unkarissa alkoi toden teolla kuohua ja sikäläisiltä ortodoksikommunisteilta kantautua vaatimuksia selventää NKP:n ”revisionisminvastaista” ideologista asennetta (Andropov 1956). Ilmassa oli kuitenkin signaaleja, jotka viestittivät, ettei reaaliosialismia voitu enää rakentaa yksin vanhojen oppien ja kurinpitomenetelmien varaan. Esimerkiksi Unkarin kommunistipuolueen jyrkän linjan pääsihteerinä (1945–1956) Mátyás Rákosi valitti heinäkuussa 1956 turhautuneena neuvostoliittolaisille, kuinka vangitsemiset eivät auttaneet: yhden pidätetyn tilalle nousi uusi niskuroija, eikä loppua hämmöittänyt (Mikojan 1956, 154). Hruštšov uskoi huomion kiinnittämisen kansalaisten elintasoon takaavan yhteiskuntarauhan (Novotni 1956, 365), kun taas Kuusinen suhtautui vielä 1960-luvun alussa epäilevästi sosialismin resursseihin ”ostaa” suosiota taloudellisin myönnytyksin. Ratkaisua oli sen sijaan haettava ihmisten poliittisten oikeuksien kohentamisesta (Renkama 2006, 158-159).

Toisaalta ajankohdan räikeä kaksijakoisuus näkyi yhteiskunnallisissa tavoitteissa. 1950-luvun lopun neuvostoideologioiden yksi silmä oli suunnattu nykynäkökulmasta arvioituna normaalin elämän perusedellytysten luomiseen, kuten maan sähköistämiseen ja asuntojen rakentamiseen. Tavallisen kansan elinoloihin kun ei oltu stalinismin prioriteettien ja sotavuosien vuoksi aiemmin juuri pääomia uhrattu. Samanaikaisesti toinen silmä katsoi jo kohti uutta ”atomiakaa”, nopeasti lähestyvää ”tieteellis-teknistä kumousta”, jonka oli esimerkiksi määrä tehdä loppu ihmisen riippuvaisuudesta luonnonoloista. Hieno – joskin kapea-alainen – menestys avaruusteknologiassa antoi haaveille puhtia. NKP:n uutta ohjelmaa laatinut ryhmä ei ollut liikkeellä pelkästään retorisessa hengessä, kun se kesällä 1958 lupasi ”Iljitšin lamppua” jokaiseen kotiin

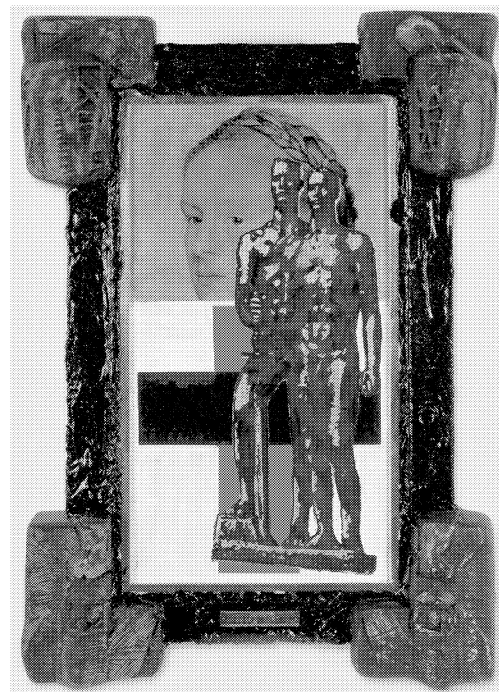
ja lähes samaan hengenvetoon sään täydellistä keinokehoista sääntelyä. (Ks. Renkama 2006, 290-296.)

Kuusisen teosta analysoitaessa on syytä ymmärtää kaksi asiaa. Ensinnäkin hän näki *Marxismien-leninismien perusteiden* pohjavireen poliittisia (ei talouteen liittyviä) kysymyksiä käsitteleväksi ja uutta luovaksi: kommunistien oli kaikkialla irtauduttava luutuneista asenteista ja mukauduttava nykyajan vaatimukseen, muuten heidän sanomansa ei vetoaisi joukkoihin (Kuusisen kirje NKP:n presidiumin jäsenille 5.11.1958). Toisekseen projektin ulko- ja sisäpoliittiset tavoitteet kulkivat käsi kädessä. Oppikirjan kokonaissisällöstä käy ilmi, että tärkeän kohderyhmän muodostivat länsimaiden ”edistykelliset voimat” (ei-oikeistolaiset sosialidemokraatit, maltillinen porvaristo ja rauhanliike), kommunistien potentiaaliset liittolaiset, jotka piti vakuuttaa yhteistyön hedelmällisyydestä ja Kremlin hyvistä aikomuksista. Näin oli tarkoitus yhtäältä ajaa Moskovan etuja maailmalla, toisaalta estää lännen kommunistisia puolueita joutumasta eristykseen. Yhteistyölle perustaa laskiessaan kirjoittajaryhmä tarkoituksellisesti esitti neuvostoyhteiskuntaa koskevia argumentteja, jotka oli monesti esitetty jo olemassa olevaa todellisuutta käsittelevän analyysin muodossa, mutta jotka tosiasiaassa olivat ryhmän kehittämiä poliittisia päämääriä NKP:lle. Toisin sanoen tuotiin julki, kuinka asiat pitäisi tehdä.⁴

Marxismien-leninismien perusteet täytti paikotellen Kuusisen sille asettamia odotuksia, osittain taas ei. Kontribuution tehneet neuvostoliittolaiset uudistusideologit pyrkivät esittämään sosialismiin siirtymisen houkuttelevana vaihtoehtona tuomalla esiin kommunistivallan väitettyä rauhanomaisuutta ja demokraattisuutta. Menneisyyden taakasta yritettiin luopua. Kirjoittajien mukaan Neuvostoliiton tapa rakentaa sosialismia ei ollut universaali: maa oli takapajuisuutensa ja eristäytyneisyytensä vuoksi joutunut käyttämään kovia menetelmiä, joihin kehittyneemmät ja toveriapua saavat länsimaat eivät joutuisi turvautumaan. Proletariaatin diktatuuri oli uudistusteoreetikojen silmissä yhä ”lainomainen”

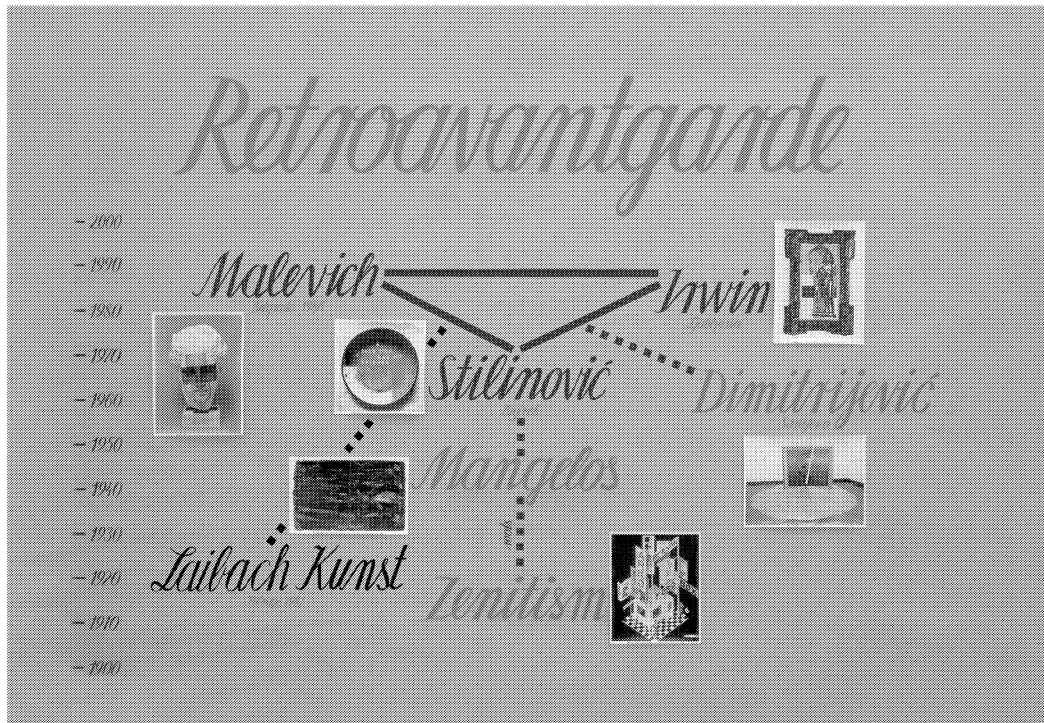
välivaihe kaikille yhteiskunnille, mutta se saisi uusia ja huomattavasti vähemmän repressiivisiä muotoja kypsemmissä oloissa. Samalla tietenkin pohjustettiin kuvaa modernista Neuvostoliitosta yhteiskuntana, jossa vallanpitäjien menetelmät olivat sopusoinnussa kommunismin humanien ihanteiden kanssa. Maassa vallitsi sosialistinen laillisuus, eikä ”luokkaväkivallalle” – ihmisten sosiaaliseen taustaan perustuvalle vainolle ja oikeuksien polkemiselle – ollut enää sijaa, teos vakuutti. Toisaalta halu uudistaa perusteellisesti marxismi-leninismien kannalta oleellista valtiokäsitystä tuli lähinnä rivien välistä esille. Kirjoittajat onnistuivat ainoastaan vihjaamaan proletariaatin/työväenluokan diktatuurin olevan läpikäyty vaihe Neuvostoliiton historiassa (ks. Kuusinen 1959, 722). Argumentteja diktatuurin hylkäämisen puolesta esitettiin vaihkeaa, mutta niissä ei ollut paljon jälkeäkään Kuusisen yksityiskirjeiden (ks. alla) suhteellisesta radikalismista ja ankarasta Stalin-kritiikistä. Opus ei tehnyt selvää eroa yhteiskuntakehityksen silloisen vaiheen ja stalinistisen menneisyyden välille, jota arvosteltiin vain sivumennen. Välillä ideologit toivat esiin tarpeen siirtää valtaa kansan keskuuteen vastapainoksi ”byrokraateille”, mutta ovet todelliselta demokratisoinnilta suljettiin mm. väittämällä, ettei kansalaisten tarvinnut puolustautua ”omalta” valtioltaan. Syntyi helposti mielikuva, jonka mukaan kirjoittajat olivat propagandisteja, jotka eivät lopulta pitäneet merkittäviä poliittisia muutoksia välttämättöminä. Lisäksi kirjoittajat joutuivat sisällyttämään teokseen mielikuvituksellisia lupauksia teknologian kehityksestä ja sen oletetuista käytännön seurauksista. (Kuusinen 1959, 624-633, 679-680, 715-726, 752-753; Renkama 2006, 145-154, 161-162.)

Propagandistinen pintakiilto johti kuitenkin harhaan – ainakin mitä Kuusiseen tulee. Hänen Hruštšoville syksyllä 1957 laatimansa yksityiset muistiot, jotka syntyivät *Marxismien-leninismien perusteiden* oheistuotteena (Arbatov 2000), pohjustivat käytännöllisiä uudistustavoitteita teorian keinoin. Muistioiden ytimen muodosti valtiokäsitys. Kuusisen mukaan diktatuurilta



Irwin, *Malevich Between Two Wars* (1984/1986)

oli Neuvostoliitossa hävinnyt pohja jo vuonna 1936, jolloin sosialismi oli tullut virallisesti rakennetuksi ja ”vihollisluokat” hävitetyiksi. Proletariaatin diktatuurin korvaaminen joko sosialistisen yhteiskunnan tai sosialistisen demokratian käsitteellä Neuvostoliitossa näyttäytyi ehdotuksessa paitsi propagandavaltina lännessä, mitä Kuusinen nimenomaisesti korosti, myös perustana aidoille poliittisille muutoksille maan sisällä, mitä voimme pitää ehdotetun muutoksen keskeisimpänä päämääränä. Tärkeimpänä tavoitteena kirjoittaja piti joukkoterrorin toistumisen pysyvää ehkäisemistä. Diktatuurin käsite oli nimittäin sen verran tulkinnanvarainen, että se oli tarjonnut oikeutuksen mitä erilaisimmille hallintamuodoille NEP -kauden suojaäästä Stalinin terroriin saakka. Kuusisen mukaan nyt oli tullut korkea aika yhdistää yksipuoluejärjestelmä kansalaisten poliittiseen aktiivisuuteen ja ammattimaisen valtiokoneiston aseman turvaamiseen NKP:n pikkutarkalta ohjaukselta. Puolueen oli pitädyttävä yhteiskuntakehityksen perussuuntaviivojen määrittelyyn ja johtavien



Irwin, *Retroavangarda* (1996)

kaadereiden nimittämiseen. ”Etujoukon” piti oppia hallitsemaan perustuslain mukaisesti ja jäsentensä kautta esim. neuvostoissa. (Kuusisen kirje Hruštšoville 1 & 2. Syys-lokakuu 1957.)

Kuusisen yksityiset ehdotukset vaativat poliittista uskallusta. Hän ei suostunut näkemään Stalinin kauden ”virheitä” mitättömänä ja jo ohimenneenä vaiheena maan historiassa: ne heijastelivat myös nyky-yhteiskuntaan. Vainot eivät edustaneet poliittisesta järjestelmästä erillistä saareketta, vaan niiden juuret löytyivät systeemin perusluonteesta. Tässä suhteessa tarvittiin pesäero vanhaan. Ainoastaan äärimmäisen keskitetyn sekä kaiken valvonnan ja arvostelun ulkopuolelle jääneen johtamismallin purkaminen mahdollistaisi myönteisen yhteiskuntakehityksen. Kritiikki sohausi epäsuorasti myös Hruštšovia, jonka asema nojautui yhä lisää valtaa kahmineen puoluekoneiston tukeen ja joka ei joko kyennyt tai halunnut kehittää ja soveltaa johdonmukaisesti ”XX puoluekokouksen linjaa”. (Renkama 2006, 136-145, 154-164.)

Toisaalta Kuusinen ei kyseenalaistanut yksipuoluejärjestelmän peruspilaria, eli muita paremmin asiat tuntevan eliitin olemassaoloa ja sen itseoikeutettua johtoasemaa. Hän jätti ilman suurempaa huomiota yhteiskunnallisten intressien eriytymisen ja sivuutti näin tarpeen luoda tilaa moniarvoisuudelle. Päinvastoin muistiot rakentuivat muuten niin parjatun Stalinin esittämille opinkappaleille neuvostokansan ”moraali-poliittisesta yhtenäisyydestä” ja ”antagonististen” (mahdollisesti järjestelmän tuhoon johtavien sovittamattomien) ristiriitojen häviämisestä sosialismin rakentamisen tuloksena. Kuusinen tuskin näki vaihtoehtoa näiden Hruštšovin vahvistamien dogmien haastamiseksi. Sitä paitsi ne tukivat sitä terrorin paluun ehkäisemisen kannalta oleellista Kuusisen väittämää, jonka mukaan sosialismi oli voittanut ”lopullisesti ja täydellisesti” Neuvostoliitossa. Samanaikaisesti alkeellinen yhteiskunta-analyysi ensinnäkin sai hänen suunnitelmansa näyttämään epärealistisilta ja toisekseen kaivoi maata aidosti moniarvoisen

demokratian rakentamisen alta. Tosin jälkimmäinen ei missään vaiheessa kuulunut hänen tavoitteisiinsa. (Renkama 2006, 136-145, 154-164.) On lisäksi todettava Kuusisen kävelleen heikoilla jäillä kun hän väitti, että itse V.I. Lenin ennusti teoksessaan *Valtio ja vallankumous* (1917, 1918) proletariaatin diktatuuria tarvittavan ainoastaan sosialismin, ei kommunismin, pystyttämiseen (Renkama 2006, 195-196).⁵

Jälkeenpäin arvioituna Kuusisen luottamus diktatuurin käsitteen hylkäämisen käytännön merkitykseen näyttäytyy erikummallisen toiveikkaalta. Hän ei kuitenkaan ollut uskossaan yksin. Ulkomaalaisen esimerkin tästä tarjoaa Unkarin pääministeri (1953–1955, 1956) Imre Nagy, joka vuonna 1956 valitti konservatiivien Unkarissa vuotta aiemmin saavuttaman revanssin olleen mahdollista suurimmaksi osaksi sen vuoksi, etteivät uudistusmieliset olleet kyenneet vakiinnuttamaan vuosien 1953-1955 suojasään aikana linjaansa ja asemaansa ideologisin muutoksina. Ennen kaikkea reformistit eivät ymmärtäneet muuntaa aatteellisella tasolla proletariaatin diktatuuria joukkovainojen välineestä sosialistisen laillisuuden ja demokratian aseeksi. (Nagy 1956, 8-9.) Nagy toi näin selkokielellä esiin sen, minkä Kuusinen ilmaisi koukeroisemmin muistioissaan. Valtiokäsitlellä ja puolueen reaali-politiikalla oli kummankin ajattelussa kiinteä yhteys. Opilla valtiosta puolue – ja yksittäiset teoreetikot – yhtäältä tulkitsivat marxismi-leninismien klassikoita ja analysoivat oletettua toimintaympäristöä. Toisaalta näistä tulkinnoista ja analyyseistä voitiin kehitellä puolueen politiikkaa sekä yleisellä että spesifimmällä tasolla ohjaavia päätelmiä. Ilman teoreettisen oikeutuksen luomaa legitimaatiota myönteisiä käytännön uudistuksia ei joko saataisi aikaan tai ne olisivat vaarassa kaatua poliittisten suhdanteiden vaihtuessa. Mainitut toverit pitivät siten ideologiaa sitä kehiteltäessä yhteiskunnallisen keskustelun välineenä ja siinä vaiheessa, kun tietystä opista tuli osa puolueen virallista linjaa, merkinä kommunistien julkisesta ja aidosta sitoutumisesta opin edellyttämien käytännön toimien taakse. (Ks. Renkama 2006, 32-37.)

Konservatiivien vastaisku

Moskovan ideologiaan perehtyneet vanhoilliset aikalaiskommunistit olivat uudistusmielisten haastajiensa kanssa yhtä mieltä teorian merkityksestä. Asia kävi ilmi viimeistään loppukeväästä 1958, jolloin NKP:n ideologinen koneisto mobilisoitiin kampanjaan ”nykyrevisionismia” vastaan.⁶ Kampanjan laukaisevana kipinä toimi Jugoslavian Kommunistien Liiton (JKL) huhtikuussa 1958 julkaisema uusi puolueohjelma.⁷ Sitä arvosteltiin virallisessa Neuvostoliitossa laajasti (Renkama 2003, 142-145) – myös Kuusinen haukahti lähinnä muodon vuoksi ”revisionismia” vastaan (Kuusinen 1959, 532) – mutta NKP:n ortodoksisiiven kourissa taistelu väitettyä marxilais-leniniläisistä arvoista poikkeamista vastaan sai erityisen lisäsävyn.

JKL:n ohjelmaan suuntautunut kritiikki tarjosi vanhoillisille oivallisen tilaisuuden kritisoida julkisesti Kuusisen edellisenä syksynä yksityisesti tekemiä esityksiä. Valtiokäsitys näytteli polemiikissa keskeistä osaa. Muodollisesti iskettiin jugoslaavien väitettyä proletariaatin diktatuurista luopumista vastaan, mutta tosiasiaa heidän ohjelmansa ei mennyt näin pitkälle (ks. JKL 1958, 119-127, 267-269). Kuusinen oli nimenomaisesti se, joka vaati käsitteen hautaamista. Siinä missä hän oli määritellyt proletariaatin diktatuurin siten, että siitä luopuminen näyttäytyi selän pysyvänä kääntämisenä kaikelle sille jota hän piti kielteisenä ja vanhentuneena neuvostososialismissa (henkilöpalvonta, vallan ylenpalttinen keskitys, joukkoterrori, kansalaisten poliittisten ja juridisten oikeuksien vähäisyys, haluttomuus kehittää teoriaa ja poliittisia instituutiota), konservatiivit julistivat diktatuuria tarvittavan kommunismin saavuttamiseen asti puolustamaan maata sen vihollisia vastaan sekä säätelemään kansalaisten toimintaa. Vanhoillisten näkökulmasta teoreettiset ja siten käytännölliset muutoksen NKP:n linjaan olivat tarpeettomia jo sen vuoksi, että Stalin oli heidän avoimesti lausutun mielipiteensä mukaan tehnyt kaikki tarvittavat johtopäätökset sosialismin saavuttamisesta 1930-luvulla. Diktatuurista luopuminen samas-

tui vanhoillisten mielissä sekä luopumiseen kumouksellisen työväenliikkeen ajattomista järjestäytymisperiaatteista että ”anarkiaan” ja ”kaaokseen”. Ja toisinpäin: diktatuurin avoin kannattaminen yhdistyi jyrkkään muutosvas-
taisuuteen. (Fedosejev, Pomelov & Tšebrakov 1958, 25-31; Butenko 1958, 39-42, 49-50; ks. myös Renkama 2006, 252-256.)

Valtiokäsitteen ympärillä käyty pohdinta heijasteli kovin vastakkaista ymmärrystä neuvostoyhteiskunnan luonteesta ja siihen kohdistuneista vaatimuksista. Kuusiseen verrattuna NKP:n konservatiivit osoittivat haluttomuutta luottaa kansalaisten poliittiseen kypsyyteen ja sitä kautta järjestelmän vakauteen, mikäli keskitystä ja voimakoneistoa ryhdyttäisiin purkamaan. Vanhoilliset yksiselitteisesti kielsivät tarpeen tehdä ideologista ja käytännöllistä pesäeroa stalinismiin. Havainto on erityisen tärkeä, kun muistamme heidän julkisten kommenttiansa ilmestyneen vain kaksi vuotta ”käänteentekevän” XX puoluekokouksen jälkeen.

Heijastuksia

Neuvostokonservatiivien vahvistuminen ja heidän avoin hyökkäilynsä aatteen kehittämistä vastaan näkyi 1950-luvun lopulla kolmella oleellisella tasolla: Kuusisen mahdollisuuksiin vaikuttaa ideologian kehitykseen; NKP:n ohjelmaprojektiin; ja puolueen julkilausuttuihin teoreettisiin linjauksiin. Ensinnäkin Kuusisen menetti asemiaan vaikutusvaltaisena ideologian uudistajana ainoastaan vuosi sen jälkeen kun Hruštšov oli nostanut hänet presidiumin täysjäseneksi ja keskuskomitean sihteeriksi. Hän joutui luopumaan uutta puolueohjelmaa valmistelevan komission johtajan paikasta kesä- heinäkuussa 1958, mikä oli todennäköisesti ainakin osittain tulosta kirjoittajaryhmän silmissä (ja laajemmalti) liian suuresta uudistushalukkuudesta. Kuusinen oli kärsinyt projektissa ensimmäisen tappionsa jo hieman aiemmin: touko-kesäkuussa 1958 perustetun uuden kirjoittajaryhmän nimilista ei mitään ilmeisimmin ollut ainakaan kokonaan hänen käsialaansa, sillä mukaan pääsi varsin

kirjava joukko tovereita, mukaan lukien johtava konservatiivi-ideologi, Neuvostoliiton Tiedeakatemian alaisen Filosofisen instituutin johtaja Pjotr Fedosejev. (Renkama 2006, 285-287.)

Kuusinen mahdollisesti yritti saada takaisin jalansijaa komissiossa vielä marraskuussa 1958. Silloin hän ilmoitti presidiumille, että kysymys sosialismista kommunismiin siirtymisestä oli vielä avoin *Marxismien-leninismien perusteiden* kirjoitustyössä ja että asia olisi hyvä ratkaista yhteydessä ohjelmaprojektiin (Kuusisen kirje NKP:n presidiumille 5.11.1958, l. 7). Toverilliseen yhteistyötarjoukseen kenties utjutetut revanssipyrkimykset eivät kuitenkaan saaneet ilmaa siipiensä alle: syrjäyttämisenä jälkeen Kuusinen ei enää suoraan osallistunut kirjoitustyöhön ainakaan vuosina 1958–1959 (ks. NKP:n ohjelmatyöryhmän pöytäkirjat vuosilta 1958–1959), ja näin Kremlin uudistussiiven paras tilaisuus vaikuttaa ohjelman sisältöön oli menetetty. Projektin uudeksi vetäjäksi nousi vuosina 1955–1986 NKP:n suhteista muihin kommunistisiin puolueisiin vastanneen keskuskomitean kansainvälisen osaston johtaja Boris Ponomarjov. Häntä voi luonnehtia kompromissivalinnaksi, joka oli osoittanut valmiutensa myötäillä konservatiiveja ”revisionisminvastaisessa” kampanjassa omaksumatta kuitenkaan julkisesti näiden kaikkein oikeaoppisimpia asenteita esimerkiksi kysymyksessä nykyaikaisen neuvostovaltion luonteesta (Renkama 2006, 251, 255-256, 288).

Toiseksi, vanhoillinen pohjavire näyttäytyi NKP:n ohjelmaprojektissa, joka voidaan valtiokäsitteen suhteen jakaa kolmeen kehitysvaiheeseen. Aluksi kirjoittajaryhmä yksinkertaisesti pidättäytyi käsittelemästä vaikeaa kysymystä, mikä käy ilmi ensimmäisestä ohjelmaluonnoksesta (ks. NKP:n ohjelman ensimmäinen, korjailtu luonnos 10.7.1958). Projekti ei tietenkään pidemmän päälle voinut välttää määrittelemästä marxismi-leninismille oleellista valtiokäsitystä. Syksystä 1958 kevääseen 1961 kestäneessä kakkosvaiheessa uudistusajatuksia esitettiin vanhoissa kansissa. Yhteiskunnallista demokratisointia, joukkorepressioiden loppumista, koko kansan etujen huomioonottamista ja paljon

muuta hyvää tarjottiin vaihtelevin painotuksin niin ohjelmatyöryhmän aktiivijäsenten kuin keskuskomitean konsulteiksi määräämien ulkopuolisten erikoisasantuntijoiden kynistä.⁸ Todennäköisesti heillä oli käytössään myös Kuusisen Hruštšoville vuonna 1957 laatimat muistiot. Kuusiselle tärkeätä muutosta – proletariaatin (työväenluokan) diktatuurin käsitteen hylkäämistä Neuvostoliitossa – ei kuitenkaan uskallettu ohjelmaprojektissa vielä tehdä, mikä osaltaan vaikutti siihen, että muiden demokraattisten lupauksen periaatteellinen merkitys jäi epäselväksi. Diktatuuri korvattiin koko kansan valtion käsitteellä vasta huhti-toukokuun vaihteessa 1961, eli muutamaa kuukautta ennen ohjelman julkistamista. (Valtiokäsityksen kehittymisestä ohjelmaprojektissa, ks. Renkama 2006, 305-313.)

Sinäällään viimeksi mainittu Hruštšovin omakätisesti ohjelmaluonnokseen tekemä muutos (ks. Taubman 2003, 510-511) ei kuitenkaan tuonut uutta niihin valtion luonteen ja tehtävän määritelmiin, jotka olivat nousseet esiin jo ohjelmaprojektin aiemmissa vaiheissa. Arvioidessaan ohjelmaluonnoksia ensimmäiselle sihteerille keväällä 1961 Kuusinen joutui havaitsemaan, että vastoin hänen odotuksiaan valtiokäsitteen muutos ei merkittäisi historiallista irtiottoa ”stalinistisista” käytännöistä. Kyse näytti enemmänkin olevan propagandatempusta, jolla yritettiin kiillottaa neuvostojohdon kilpeä kotona ja ulkomailla. Hänen huomionsa kiinnittyi yhtäältä siihen, ettei ohjelmaan sisältynyt merkittäviä käytännön demokratisoimistoimenpiteitä. Toisaalta häntä kaihersi haluttomuus suitsia NKP:n valtaa ja arvostella henkilökulttia. (Kuusisen kirje Hruštšoville. 29.3.1961; Kuusisen kirje Hruštšoville. 18.4.1961; Kuusisen kirje Hruštšoville. [Toukokuu 1961]; ks. myös Renkama 2006, 164-173, 179-180, 183-185.)

Vanhoillisten suoraan ohjelmatyöryhmään kohdistama painostus oli yksi merkittävä syy käytännön demokratisoimischdotusten vähyyteen projektissa ja ylipäätään siihen, miksi diktatuurin käsitteen hylkääminen osoittautui niin hankalaksi. Jo ensimmäisessä ohjelma-

luonnoksessa esiintynyt ajatus usean ehdokkaan vaaleista neuvostoissa joutui ankaran tuomion kohteeksi: uudistus olisi konservatiivien (ei mitenkään aiheettomien, kuten historia tuli osoittamaan) pelkojen mukaan tasoittanut tietä paluulle ”porvarilliseen demokratiaan” ja kaivanut maata puolueen yhtenäisyyden alta. Proletariaatin diktatuuri edusti heille sen sijaan kaikkein kehittyneintä ja demokraattisinta valtiomuotoa, jonka muuttumattomuutta ohjelman tuli yksiselitteisesti puolustaa. Toisaalta piti asettaa paikoilleen, kuten he asian ilmaisivat, sosialistisen valtion heikentymistä vaativat. Ortodoksit mainitsivat tässä yhteydessä ainoastaan jugoslaviaa, mutta kyllä arvostelun sisäpoliittinen aspekti oli varmasti kaikille selvä. Päinvastoin kuin Kuusinen olisi mitä ilmeisimmin vastaavassa tilanteessa toiminut, Ponomarjov taipui osittain painostuksen edessä. (NKP:n ohjelmatyöryhmän pöytäkirjat vuosilta 1958-1959, l. 113-135; Renkama 2006, 314-318.)

Kaikkia ohjelmassa ilmenneitä heikkouksia ei silti voi sysätä konservatiivien niskoille. Yhtäältä kirjoittajaryhmä oli riippuvainen NKP:n ”päälänjan” kehityksestä. Heidän täytyi odottaa ja katsoa mitkä linjaukset edustivat pidempiaikaista poliittista sitoutumista, mitkä tilapäisiä manööverejä. Lisäksi projektin sisällön kannalta keskeinen Hruštšov seisoi kevääseen 1961 valtiokäsitteen suhteen aidan päällä ottamatta selvästi kantaa proletariaatin diktatuurin säilyttämisen puolesta tai sitä vastaan. Eräin poikkeuksin hänen poliittisia evästyksiään ohjelmaryhmälle leimasi yleisluontoisuus; pääpaino lepäsi yksityiskohtaisesti esille tuotujen taloudellisten ja sosiaalisten lupauksen varassa. Toisaalta kirjoittajaryhmää vaivasi tietynlainen kapeakatseisuus. Sen jäsenet olivat taipuvaisia pitämään ohjelman poliittista osaa ennen kaikkea teoreettisena dokumenttina. Käytännöllisten päätelmien tekeminen abstrakteista lausumista näytti tuottavan heille suuria vaikeuksia. Lisäksi NKP:n asema näytti edustavan jotakin ”pyhää”: valtiokoneiston ja kansalaisten yhteiskunnallisen toimeliaisuuden kehittämisen välinen ristiriita ymmärrettiin jossakin määrin, mutta oivallusta

ei osattu ulottaa puolueapparaatin ja muun yhteiskunnan välisiin suhteisiin. (Renkama 2006, 289-290, 298-302.) Työryhmän ulkoiset ja sisäiset ongelmat kulminoituivat valtiokäsitteessä, jota Kuusinen sattuvasti kritisoi. Tosin häneltä jäivät tyystin arvioimatta NKP:n kansansuosion varaan rakennettavan käytännön demokratisoinnin sisältämät huomattavat riskit.

Kolmanneksi vanhoillisten vuosina 1958–1959 menestyksekkäästi harjoittama painostus oli merkittävä syy innovaatioiden vähäisyyteen NKP:n virallisessa teoreettisessa linjassa aina XXII puoluekokoukseen saakka.⁹ Hruštšov oli vuonna 1956 julkisesti hylännyt Stalinin kehittämän, 1930-luvun lopun joukkoterrorin välittömänä oikeutuksena toimineen opin luokkataistelun kiihtymisestä sosialismissa ja ominut Malenkovin vuonna 1954 esittämän ajatuksen rauhanomaisesta rinnakkainelosta pysyvänä politiikkana. Lonksuteltuaan ensin ovia laajemmalle ideologiselle uudelleenarvioinnille puoluejohtaja kuitenkin tuntui perääntyvän. Tilanne heijastui mm. *Marxism-leninism perusteiden* suhteellisessa kesyydessä. Ponomarjovin johdolla laadittu, myös vuonna 1959 julkaistu *Lyhyen oppimäärän* korvannut puoluehistoriikki edusti vielä muutamaa astetta varovaisempaa linjaa. Teos muisti luetella diktaattorin lukuisat ”saavutukset”, eikä tarvetta tehdä pesäeroa vanhaan tuotu oikeastaan edes rivien välissä esille (Ponomarjov 1959, 662-664, 743; Renkama 2006, 170, 178-179).

Mielenkiintoisen poikkeuksen hiljaiseloon tarjosi ensimmäisen sihteerin XXI kokouksessa vuonna 1959 julistaman ”kommunismien täysimittaisen rakentamisen kauden” kylkiäisenä esittelemä ajatus, jonka mukaan sosialismi oli voittanut Neuvostoliitossa paitsi täydellisesti, myös lopullisesti. Idea, joka oli alun perin sisältynyt yhteen Kuusisen vuonna 1957 Hruštšoville laatimista muistioista (Kuusisen kirje Hruštšoville 2. Syys-lokakuu 1957, l. 18), loi tärkeää perustaa muille teoreettisille uudistuksille mm. valtiokäsityksen alalla. Väittämä sisälsi ajatuksen, jonka mukaan kansanjoukot seisovat aidosti sosialistisen järjestelmän tu-

kena ja että ulkoiset viholliset eivät enää olleet kyllin vahvoja bolshevikkivallan kaatamiseen. Tämä mahdollisti Kuusisen logiikan mukaan joukkovainojen pysyvän hylkäämisen ja sosialistisen demokratian kunnollisen soveltamisen. (Renkama 2006, 163.)

Raskasta – joskin tahatonta – tykistötukea neuvostoliberaalit saivat aina yllättämään onnistuneilta kiinalaisilta tovereilta. Aikojen saatossa he olivat kokeneet itsensä milloin Stalinin uhreiksi, milloin hänen työnsä jatkajiksi. Pysyvyyttä maolaisuudessa edusti ärtymys NKP:n muihin kommunistisiin puolueisiin kohdistama isoveliasenne (mm. XX kokouksen Stalin-kritiikki oli tehty omin päin), jota Peking ei enää aikonut niellä heikoiksi mieltämiltään Kremlin uusilta isänniltä (ks. esim. Mao 1956, 3-13; Zhou 1957, 19-21). Ruokahalua varmasti lisäsi neuvostoliittolaisten Unkarin kriisin yhteydessä herännyt valmius konsultoida Kiinan johtoa (ks. esim. NKP 1956e, 461-462) sekä ”suuren loikan” mukanaan tuoma valmius haastaa poliittis-taloudellisesti myös mahtava naapuri (eikä ainoastaan länsimaita) ja käyttää hyväksi linjariitoja NKP:ssä.

Keväällä 1960 Kiinan Kommunistinen Puolue (KKP) ryhtyi julkisesti arvostelemaan Hruštšovien omaksumaa rauhanomaisen rinnakkainelolon linjaa ja näin haastamaan NKP:n sekä sen johtajan asemaa kansainvälisen kommunistisen liikkeen johdossa (ks. KKP 1960). Kritiikki oli perusteiltaan ideologista, mikä tarjosi Kremlin uudistussiivelle mainion tilaisuuden yhtäältä ”oikaista” kiinalaisia sekä varoittaa ”loikasta” kiinnostuneita niin kotona kuin ulkomailla.¹⁰ Toisaalta nyt oli tarjoutunut oivallinen tilaisuus lyödä Kremlin vanhoillisia, jotka olivat ulkopoliittisesti lähes yhtä jyrkkiä kuin Peking ja joihin KKP yritti todennäköisesti uhittelullaan vedota. NKP:n vuonna 1960 toimeenpaneman ”dogmatisminvastaisen” kampanjan lähtölaukauksen esitti – mitä ilmeisimmin Hruštšovien luvalla¹¹ – juuri Kuusinen (Kuusinen 1960), jonka auktoriteetti ulkopoliittikan ja leninismien tuntijana nousi uuteen arvoon. Poliittisten realiteettien huomioonottamiseen ja ideologian

”luovaan” kehittämiseen nojautunut kampanja nakersi Moskovan ortodoksisuuden muutamana edellisenä vuotena saavuttamia asemia, mutta toisaalta vyörytys oli sekä aihepiiriltään liian kapea-alainen että kestoaltaan turhan lyhyt kallistamaan vaakakuppi selkeästi uudistajien hyväksi puolueohjelman laatimisen viimeisessä, ratkaisevassa vaiheessa. (Renkama 2006, 271-283.) Yrittämisen puutteesta ei ollut kyse: Kuusinen taivutteli Hruštšovia keuhkolla 1961 lisäämään ohjelmaan mm. henkilöpalvontaa ja proletariaatin diktatuurin ”väärinkäyttöä” arvostelevia kohtia Kiinan ja Albanian varoittavien esimerkkien valossa, mutta laihoihin tuloksiin (Kuusisen kirje Hruštšoville. 29.3.1961.; Kuusisen kirje Hruštšoville. [Toukokuu 1961], l. 31-36, 50-52, 127-140). Puoluejohtaja ei nähtävästi tässä vaiheessa halunnut entisestään kärjistää suhteita Pekingiin ja sitä seurailevaan Tiranaan, vaikka jo seuraavana syksynä ohjelman hyväksynyt NKP:n XXII kokous muuttuikin ”dogmatismiin” kohdistetun jyrkän arvostelun näyttämöksi (Renkama 2006, 167-170, 171-172).

Jälkipeli

Kokousta seuranneet Hruštšovin viimeiset vuodet vallankahvassa eivät tuoneet mukanaan sen kummempaa muutosta neuvostovaltion teoriaan tai käytäntöön. Tämä vahvisti 1960-luvun lopulla monien länsitarkkailijoiden käsitystä, jonka mukaan proletariaatin diktatuurin korvaaminen koko kansan valtiolla oli vuosikymmenen alun ulkopoliittisten vaatimusten sanelema hattutemppu, jonka ei ilmeisesti koskaan ollut tarkoituskaan heijastua puolue-valtion ja kansalaisten välisiin suhteisiin (ks. esim. Tatu 1967, 165). Propagandistisilla laskelmilla oli kieltämättä alusta lähtien sijansa valtiokäsitteen muutosprosessissa: niin ensimmäinen sihteerinä kuin NKP:n uudistusmielinen siipi toivat mielellään diktatuurin käsitteen hylkäämisen avulla julki neuvostojärjestelmän väitetyn ylivoimaisen demokraattisuuden ja ainutlaatuisen kehittyneisyyden (Renkama 2006, 28, 145, 335-336). Hruštšovin tapauksessa voimme

epäillä näiden arviointien todellakin esittäneen pääosaa hänen yhtäkkisessä valmiudessaan korvata vanha diktatuurin käsite.

Reformisiiven kannustimet olivat monisyisemmät, mistä ovat todisteena sekä Kuusisen vuosien 1957 ja 1961 asiakirjat (sekä niiden vanhoillisten keskuudessa herättämät reaktiot) että myös uudistusmielisten teoreetikkojen halukkuus kehittää edelleen puolueideologiaa uuden valtiokäsitteen perustalta. Näillä oivaluksilla nimittäin oli selkeästi sisäpoliittinen sanoma. Fjodor Burlatskin kaltaiset radikaalit ideologit korostivat julkisuudessa koko kansan valtiota merkinä täysin uudesta poliittisesta aikakaudesta Neuvostoliitossa, mikä vaati hallintoapparaatilta mukautumista keskusjohdon vaatimusten lisäksi kansan keskuudesta lähteviin odotuksiin. Kuusisen suojatteihin kuulunut sekä *Marxism-leninism perusteiden* että puolueohjelman kirjoittamiseen osallistunut ideologi arvosteli voimakkaasti paikallistason hallintoa yhtäältä sekä byrokratian että anarkismin ensisijaiseksi lähteeksi, toisaalta pohjimmaisesta kyvyttömyydestä vastata uusiin haasteisiin ja seurata vilpittömästi puoluejohdon osoittamaa linjaa. Toisaalta on pantava merkille 1960-luvun alkupuolen reformiteoreetikkoja vaivannut haluttomuus pureutua analyysissä neuvostojärjestelmän poliittis-taloudelliseen ytimeen (ks. esim. Burlatski 1963) kuten myös se, että heidän kirjoittelunsa näytti sopivan yhteen Hruštšovin antielitistisen populismin kanssa. (Breslauer 1976, 29-30; Renkama 2006, 335-337.)

Leonid Brežnevinkin lokakuussa 1964 tapahtuneen valtaantulon myötä revanssista nauttineet konservatiivit osasivat nähdä länsitarkkailijoita syvemmälle ja ottaa liberaalien kirjoittelun toisissaan – aivan kuten oli tehty vuosikymmenen taitteessa. Vanhoillisten itselleen valitsemana tehtävänä ei ollut pelkästään Hruštšovin väitetyn subjektivismin ja voluntarismien kitkeminen pois, vaan myös ehkäistä hänen kaudellaan tehtyihin oppillisiin innovaatioihin nojaavien konkreettisten poliittisten uudistusten toteutuminen. Valtiokäsitys näytteli jälleen keskeistä osaa reformistien ja konservatiivien välisessä teoreettisessa

mittelössä. Jälkimmäisten selvänä tavoitteena oli syrjäytetyn puoluejohtajan nimeen liitetyn koko kansan valtion ”unohtaminen” osana virallista ideologiaa tai jopa käsitteen avoin hylkääminen ja korvaaminen proletariaatin diktatuurilla (ks. esim. Trapeznikov 1971; Kanet 1968). Ilmeisesti NKP:n johdon erimielisyyksien vuoksi jälkimmäinen vaihtoehto ei toteutunut, koska se olisi viestittänyt paluusta stalinistiseen politiikkaan. Toisaalta puolue ei voinut pidemmän päälle tulla toimeen ilman enemmän tai vähemmän selkeää määritelmää nykyaikaisesta valtiosta edes ”kommunismien täysimittaisen rakentamisen” kautta seuranneen ”kehittyneen sosialismin” aikana. Vanhoillisia suosivana kompromissiratkaisuna 1970-luvun puoliväliin mennessä kehittyi linja, joka yhtäältä pitäytyi koko kansan valtion käsitteessä ja sen sisältämissä lupauksessa joukkoterrorimenetelmien pysyvistä hylkäämisestä, mutta joka toisaalta käänsi yksiselitteisesti selkensä yhteiskunnan demokratisoimiselle. Haluttomuutta vapauttaa edes rajoitetusti yhteiskuntaoloja ei tietenkään ilmaistu selkokielisesti. Sen sijaan Hruštšovin aikaisia määritelmiä uudesta valtiokäsitteestä arvosteltiin ”anarkistisuudesta” ja ”harrastelijamaisuudesta”. Konservatiivikirjoittajien mielestä näin oli vähätelty ”luokkakantaisuutta”, aliarvioitu yhteiskuntakehityksen ”lainalaisuuksia” ja luotettu liikaa kansalaisten valmiuteen hallita itseään sen sijaan, että olisi panostettu ammattimaisen koneistoon ja ”tieteelliseen johtamiseen” (ks. esim. Afanasjev 1975, 86-89; läntinen analyysi 1970-luvun alun valtiokäsitteestä, ks. Breslauer 1976). NKP:n uudistussiipi yritti hankalassa tilanteessa tehdä pesäeroa maineensa menettäneen entisen puoluejohtajan ja useimpien hänen kaudellaan esitettyjen uudistustavoitteiden välille. He korostivat jälkimmäisten olevan yhä ajankohtaisia ja huomauttivat koko puolueen aikanaan sitoutuneen niiden taakse. Alakynteen joutuneet uudistajat yrittivät epätoivoisesti löytää historiasta oikeutusta linjalleen – jopa Stalinin kautta myöten. He myös ottivat vaivihkaa takaisin omia kultaisella kuusikymmentäluvulla

tekemiään ”ylilyöntejä” (ks. Burlatski 1970; Renkama 2006, 340-348).

Neuvostoliittolaiselle politiikalle ominainen voimakas aaltoliike saavutti jälleen uuden vaiheen 1980-luvun lopulle tultaessa. Pidemmälle kehittyessään *perestroika* toi NKP:ssä esille kuusislaisia ideoita puolueen aseman rajoittamisesta kansalaisten aitoon poliittiseen aktivoitumiseen. Toisaalta aika alkoi ajaa ohi marxismi-leninismiin ja sosialistiseen valintaan perustuvista osittaiskorjailuista. Idealistiset reformikommunistit löysivät pian itsensä kahden äärimmäisyyden puristuksista, kun ortodoksit alkoivat vastustaa pidemmälle meneviä uudistuksia ja Mihail Gorbatšovin radikaalidemokraateiksi nimeämät samanaikaisesti halusivat aloittaa puhtaalta pöydältä. Vuoden 1986 uudistettuun puolueohjelmaan sisällytetty koko kansan valtion käsite (NKP 1986, 80) jäi pois neljä vuotta myöhemmin julkaistusta ohjelmallisesta julistuksesta ”Kohti humaania, demokraattista sosialismia”. Uutta selkeää valtiokäsitettä ei kehitelty tilalle. On silti mielenkiintoista, että julistus perustui osittain 30 vuoden takaisin reformikommunistisiin arvoihin: kansan yhteisiin poliittis-taloudellisiin etuihin, NKP:hen niiden ilmentäjänä ja puolustajana sekä yhteiskuntauudistuksiin sosialististen arvojen pohjalta. (NKP 1990; Renkama 2006, 348-351.)

Valtiokäsite ja ideologia

Valtiokäsitteestä käyty polemiikki kertoo ideologian toimineen aidon poliittisen keskustelun välineenä Hruštšovin kauden Neuvostoliitossa. Teorian funktion saneli ennen kaikkea kommunistisen järjestelmän elitistinen salamyhkäisyys sekä tieteellisyyttä korostanut luonne. Läntisten demokratioiden keskustelumalli olisi selvästi rikkonut systeemin normeja julkisen yksimielisyyden fasadista, asioiden ratkaisemisesta puolueen sisällä ja vetoamisesta yhteiskuntakehityksen ”objektiivisiin lainalaisuuksiin”.

Debatista on tietenkin löydettävissä selviä heikkouksia. Ensinnäkin reformiteoreetikoid

en(kin) idea-arsenaali oli nykynäkökulmasta katsottuna varsin rajoittunut, sillä yhtäältä aiottu uudistukset piti mahdollistaa reaaliosialismin kehyksiin. Toisaalta heille edes tuskin juolahti mieleen arvioida kriittisesti esimerkiksi yksi-puoluejärjestelmän perimmäistä oikeutusta. Lisäksi useimmat heistä osoittivat kyvyttömyyttä muovailta siltaa abstrakteista väittämistä konkreettisiin poliittisiin esityksiin. Parempi kokonaisnäkemys olisi voinut saada heidät havaitsemaan jo teoreettisissa laskelmissa vaanivat ristiriitaisuudet. Toisekseen ideologiselle keskustelulle osoittautui pitkän päälle kohtalokkaaksi sen muka tieteellinen ja kokonaisvaltainen luonne sen sijaan, että väittelijöiden tavoitteet ja teorian käytännön soveltamisen ongelmallisuus olisi selkeämmin tiedostettu. Silti niin uudistusmielisille kuin vanhoillisillekin ideologeille tuli ilmeisenä yllätyksenä esimerkiksi se, ettei proletariaatin diktatuurin korvaaminen koko

kansan valtion käsitteellä johtanut mainittaviin muutoksiin puolue-valtion luonteessa.

Hruštšovin kauden teoreetikkojen uskoa asiaansa ja keinoihinsa voi kuitenkin ymmärtää. Marxismi-leninismi oli aikansa kaikkivaltias oppi ja siihen nojautuva terminologia antoi keskustelulle paitsi legitimiin, myös – näin ideologit toivoivat – vakuuttavan ja tieteellisen muodon. On kuitenkin huomioitava, ettei ideologia kaikessa elitistisyydessään toiminut ainoastaan karua todellisuutta verhonneena jargonina, vaan abstraktin kielen avulla voitiin myös lausua yhteiskuntakritiikkiä ja tavoitteita, joita olisi ollut muuten vaikea ilmaista edes Kremlin muurien takana. Esimerkiksi proletariaatin diktatuurin määrittely ja henkilöpalvonnan arvostelu tarjosivat Kuusiselle mahdollisuuden yhtäältä kyseenalaistaa vahingollisiksi katsomiaan oppeja ja käytäntöjä, toisaalta ajaa maan parhaaksi uskomaansa linjaa.

Viitteet

- 1 Tärkein aineisto koostuu NKP:n vanhassa puoluearkistossa (Rossijski Gosudarstvennyi Arhiv Sotsialno-Političeskoj Istorii – RGASPI) sijaitsevista Otto Wille Kuusisen yksityisistä muistioista Nikita Hruštšoville vuosilta 1957 ja 1961 sekä puolueohjelmatyöryhmän asiakirjoista vuosilta 1958–1961.
- 2 Jo Karl Marxin ja V.I. Leninin käyttämä termi proletarikumousta seuraavalle valtiolle. Käsitteen sisältö on suuresti riippuvainen tulkitsijasta ja ajankohdasta. Esimerkiksi Lenin (1918, 240-291) määritteli proletariaatin diktatuurin vuonna 1918 vallaksi, jota mitkään lait tai moraaliseen eivät rajoita. Neuvosto-Venäjällä diktatuuri saikin heti alkuunsa erityisen kärkeviä muotoja kansalaisoikeuksien rajoittamisen ja terrorin oikeuttajana. Neuvostomallisen diktatuurin hyväksymisestä muodostui koetinkivi, jolla bolševikit pitkään mittasivat henkilöiden ja liikkeiden uskollisuutta kommunismin asialle niin kotimaassa kuin kansainvälisestikin.
- 3 Siirryttyään Neuvosto-Venäjälle Suomen sisällissodan jälkeen Kuusinen (1881–1964) loi uransa Kominternissa. Josif Stalin nosti hänet NKP:n presidiumiin (politbyroohon) vuonna 1952. Diktaattorin kuolemaa seuranneet järjestelyt pudottivat Kuusisen hetkeksi korkeimmasta johdosta. NKP:n keskuskomitean jäsenenä hän tuki pontevasti Nikita Hruštšovia tämän syrjäyttämistä vaatinutta puoluejohdon enemmistöä vastaan vuonna 1957. Osittain palkkiona avustaan Kuusinen nousi uudestaan presidiumin täysjäseneksi; samalla hänet nimitettiin myös keskuskomitean sihteeriksi. Hänen erityisalueinaan olivat ideologiset ja kansainväliset kysymykset. Kuusinen säilytti periaatteessa voimakkaan kaksoisviran kuolemaansa saakka, joskin hänen käytännön mahdollisuutensa vaikuttaa maan viralliseen politiikkaan olivat sangen rajalliset (ks. Renkama 2006, 365-374).
- 4 Teoksessa esitetty väittäjä, jonka mukaan proletariaatin diktatuuri ei missään olosuhteissa perustu väki- ja mielivaltaan (Kuusinen 1959, 538-541), on tästä hyvä esimerkki.

- 5 Kuusinen ei toiminut ainoastaan kulisseissa, vaan hän yritti herättää – tai oikeammin provosoida – keskustelua kesäkuun (NKP 1957a, 327-329) ja lokakuun (NKP 1957b, 356-358) keskuskomitean istunnoissa proletariaatin diktatuurin sisällöstä ja tarkoituksesta. Väittelyä tarvittiin sekä oman likapyykin pesemiseen että Itä-Euroopan liittolaisten ohjaamiseen oikealle tielle, jotta nämä eivät toistaisi Neuvostoliitossa tehtyjä virheitä (ks. NKP 1957a, 328-329).
- 6 Ulkopoliittiset laskelmat ennemmin kuin kategorinen vastustus sisäisiä uudistuksia kohtaan lienevät olleet Hruštšovin päällimmäisenä syynä kampanjan aloittamiselle. Lisäksi hän tarvitsi yhteistä vihollista parantaakseen suhteita radikalisoituvaa Pekingiin ja ehkäistäkseen avoimen välirikon sen kanssa; toisaalta jugoslaavit oli pantava ruotoon. Jugoslavian Kommunistien Liitto oli joutunut epäilyksenalaiseksi jo kahta vuotta aiemmin, kun Kreml oli epäillyt sen vähintään rohkaisseen niskuroivia unkarilaisia (ks. esim. NKP 1956c & d) ja siten epäsuorasti muitakin suurempaa riippumattomuutta haikaillevia itäeurooppalaisia kommunisteja.
- 7 Ohjelma – kuten pääideologi Edvard Kardelj in ulkopoliittiset linjaukset – piti kiinni sekä työläisten itsehallintomallista että hyvin kielteisestä asenteesta kaikkiin sotilas- ja talusblokkeihin (JKL 1958; Kardelj 1960; Jugoslavian linjan analyysi ja vertailu Kuusisen ajatteluun ks. Renkama 2006, 231-241, 247-250).
- 8 Valtiokäsittelyn kannalta merkittävä neuvonantaja oli Oikeustieteellisen instituutin johtaja Pjotr Romaškin (ks. Renkama 2006, 306-308).
- 9 Kuusisen alkuperäisen suunnitelman mukaan NKP olisi julkisesti ilmoittanut proletariaatin diktatuurin hylkäämisestä Neuvostoliitossa marraskuussa 1957 järjestettävien lokakuun vallankumouksen 40-vuotisjuhlien yhteydessä. Hän laati tätä varten keskuskomitean päätöslauselmaluonnoksen ja lisäysehdotuksen Hruštšovin puheeseen. (Kuusisen kirje Hruštšoville 2. Syys-lokakuu 1957.)
- 10 Muistelmissaan Hruštšov kertoo niin neuvostokansalaisten kuin Itä-Euroopan liittolaisten (hän mainitsee ainoastaan Bulgarian nimeltä) osoittaneen Moskovan kannalta epätoivottua mielenkiintoa “suureen loikkaan”, joka ei hänen mukaansa alkuunkaan soveltunut Neuvostoliiton olosuhteisiin (Hruštšov 1970b, 65-70).
- 11 Neuvostojohtaja otti välirikon Kiinaan hyvin henkilökohtaisesti. Hän syytti muistelmissaan Maoa vastuuttomaksi ja suuruudenhulluksi sekä näki KKP:n johdon jäsenet kaksinaamaisiksi provokaattoreiksi, jotka yrittivät NKP:n selän takana kääntää maailman kommunistista leiriä Neuvostoliittoa vastaan (Hruštšov 1970b: 54-57). Maon vuonna 1956 jugoslavalaisen valtuuskunnan seurassa esittämä Stalinin ja NKP:n silloisen johdon vastainen kritiikki tukee ainakin jälkimmäistä väittämää (ks. Mao 1956).

Lähteet

- Afanasjev (Afanasyev), V.G. (1975), *The Scientific and Technological Revolution – Its Impact on Management and Education*. Moscow: Progress.
- Aksjutin, Ju.V. (1999), Novyje issledovanija o XX sjezde KPSS. – *Vospominanija: Vremja, ljudi, vlast. Tom 2*. Nikita Hruštšov 1970a. Moskva: Moskovskije Novosti 1999, 777-794.
- Andropov, Juri (1956), Zapis besedy Ju. V. Andropova s A. Hegedjušem o vstretše v Moskve rukovoditelei kommunističeskih i rabotših parti, o dejatelnosti “vraždebnyh i oppozitsionno nastroennyh elementov” v Vengrii i diskussii v kružke Petefi. Pozdneje 27 ijunja 1956 g. – *Sovetski Sojuz i vengreski krizis 1956 goda: Dokumenty*. Red. V. Ju. Afiani i dr. Moskva: Rosspen 1998, 118-123.
- Arbatov, Georgi (2000), Arbatovin haastattelu Moskovassa 14.2.2000, haastattelijana Jukka Renkama.
- Breslauer, George (1976), Khrushchev Reconsidered – *Problems of Communism*, vol. 25, September-October 1976, 18-33.
- Burlatski (Burlatsky), Fjodor (1963), *The State and Communism*. Moscow: Progress.
- Burlatski, Fjodor (1970), *Lenin gosudarstvo politika*. Moskva: Nauka.
- Burlatski (Burlatsky), Fjodor (Fjodor) (1988), *Khrushchev and the First Russian Spring*. London: Weidenfelt & Nichols 1991.
- Butenko, Anatoli (1958), Istoritšeskaja neobhodimost diktatury proletariata i sovremennyi revizionizm. – *Kommunist*, no. 11, 1958, 38-51.

- Evans, Alfred B. (1993), *Soviet Marxism-Leninism: The Decline of an Ideology*. Westport: Praeger.
- Fedosejev, Pjotr, Pomelov, I. & Tšebakov, V. (1958), O projekte programmy Sojuza Kommunistov Jugoslavii. – *Kommunist*, no. 6, 1958, 16-39.
- JKL (1958), *The Programme of the League of Yugoslav Communists: Adopted by the VII Congress of the League of Yugoslav Communists held from 22 to 26 April, 1958 in Ljubljana*, Belgrad: Jugoslavija.
- Kanet, Roger (1968), The Rise and Fall of the “All-People’s State”: Recent Changes in the Soviet Theory of the State. – *Soviet Studies*, vol. 20, no. 1, July 1968, 81-93.
- Kardelj, Edvard (1960), *Socialism and War: A Survey of Chinese Criticism of the Policy of Coexistence*, Belgrad: Jugoslavija.
- KKP (1960), *Long Live Leninism: In Commemoration of the 90th Anniversary of the Birth of Lenin*, Peking: Foreign Languages Press.
- Kuusinen, Otto (päätoim.) (1959), *Osnovy marksizma-leninizma: Utšebnoje posobie*, Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo političeskoj literatury.
- Kuusinen, Otto (1960), Pretvorenije v žizn idej Lenina: Doklad na toržestvennom zasedani v Moskve, posvjaštšennom 90-i godovštšine so dnja roždenija V.I. Lenina. 22 aprlja 1960 g. – *Izbrannyje proizvedenija: 1918-1964*, Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury 1966, 604-625.
- Kuusisen kirje Hruštšoville 1. Syys-lokakuu 1957, RGASPI, fond 522, opis 2, delo 67.
- Kuusisen kirje Hruštšoville 2. Syys-lokakuu 1957, RGASPI, f. 522, op. 2, d. 68.
- Kuusisen kirje NKP:n presidiumin jäsenille 5.11.1958. RGASPI, f. 522, op. 2, d. 69.
- Kuusisen kirje Hruštšoville. 29.3.1961. RGASPI, f. 522, op. 2, d. 70.
- Kuusisen kirje Hruštšoville. 18.4.1961. RGASPI, f. 522, op. 2, d. 71.
- Kuusisen kirje Hruštšoville. [Toukokuu 1961]. RGASPI, f. 522, op. 2, d. 75. (Kirjeestä ei löydy päiväystä, mutta dokumentissa Kuusinen mainitsee XXII puoluekokouksen olevan 5 kuukauden päästä. Kokous järjestettiin lokakuun puolivälissä 1961 – J.R.)
- Lenin, Vladimir (1918), Proletarskaja revoljutsija i renegat Kautsky. – *Polnoje sobranije sotšinenii. Tom 37*. Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury 1969, 235-338.
- Mao, Tse-tung (1956), Minutes, Mao’s conversation with a Yugoslavian Communist Union Delegation, Beijing [undated] September 1956. – *The Emerging Disputes between Beijing and Moscow: Ten newly available Chinese Documents, 1956-1958*. Shu Guang Zhang &, Jian Chen (ed. & transl.). http://wwics.si.edu/index.cfm?fuseaction=library.document&topic_id=1409&id=157, 3-14 / 53.
- Mikojan, Anastas (1956), Telegramma A. I. Mikojana iz Budapešta v TsK NKP o soveštšanii v Politbjuro TsR VPT i plane meroprijatii po normalizatsii obstanovki v partii, vkljutšaja otstavku M. Rakošii. 14 ijulja 1956 g. – *Sovjetski Sojuz i vengerski krizis 1956 goda: Dokumenty*. V. Ju. Afiani (i dr. red.). Moskva: Rosspen 1998, 152-157.
- Nagy, Imre (1956), *On Communism: In Defence of the New Course*, London: Thames & Ditton.
- NKP (1955), Deklaratsija pravitelstv Sojuza Sovjetskih Sotsialističeskih Respublik i Federativnoi Respubliki Jugoslavii – Nikita Hruštšov 1970b, *Vospominanija: Vremja, ljudi, vlast. Tom 3*. Moskva: Moskovskije Novosti, 628-631.
- NKP (1956a), O podgotovke novoi programmy Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza. (Prinjato jedinoglasno 25 fevralja 1956 goda). – *Kommunističeskaja Partija Sovetskogo Sojuza v rezoljutsijah i rešeniah sjezdov, konferentsii i plenumov TsK. Tom 4*. Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo političeskoj literatury 1960, 208.
- NKP (1956b), Postanovlenie Tsentralnogo Komiteta NKP. 30 ijunja 1956g. “O kulte litšnosti i jego posledstvii”, – *Kommunističeskaja Partija Sovetskogo Sojuza v rezoljutsijah i rešeniah sjezdov, konferentsii i plenumov TsK. Tom 4*. Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo političeskoj literatury 1960, 221-239.
- NKP (1956c), Postanovlenije Prezidiuma TsK KPSS ob otvete na pismo J. Broz Tito, E. Kardelja i A. Rankoviša. 6 nojabrja 1956 g. – *Sovjetski Sojuz i vengerski krizis 1956 goda: Dokumenty*. Red. V. Ju. Afiani i dr., Moskva: Rosspen 1998, 608-611.
- NKP (1956d), Telefonogramma G.M. Makenkova, M.A. Suslova, A.B. Aristova iz Budapešta v TsK KPSS o zaderžanii I. Nadja i jego soratnikov, pokinuvših jugoslavskoje posolstvo. 23 nojabrja 1956 g. – *Sovjetski Sojuz i vengerski krizis 1956 goda: Dokumenty*. Red. V. Ju. Afiani i dr. Moskva: Rosspen 1998, 676-677.
- NKP (1956e), Protokolnaja zapis zasedanija Prezidiuma TsK KPSS. 30 oktjabrja 1956 g. – *Sovjetski Sojuz i vengerski krizis 1956 goda: Dokumenty*. Red. V. Ju. Afiani i dr. Moskva: Rosspen 1998, 457-463.
- NKP (1957a), Plenum TsK NKP. Ijun 1957 g. Stenografitšeski ottshot. 22-29 ijunja 1957 g. – *Molotov, Malenkov, Kaganoviš 1957:*